

Лариса КРИВЕНКО

СТРАТЕГІЯ ФОРМУВАННЯ КЛАСТЕРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ, МОЖЛИВОСТІ, ПЕРСПЕКТИВИ

Розкрито концептуальні основи стратегії формування кластерного розвитку України на основі дослідження теоретико-методологічних основ кластерного підходу. Розглянуто підхід до інтегральної оцінки ефективності функціонування кластерних структур. Визначено основні напрямки сприяння розвитку кластерів в Україні.

У світовій спільноті швидко зростає розуміння важливості кластерної філософії, яка стає основним компонентом національного розвитку. Саме з цих позицій має формуватися та реалізовуватися національна стратегія формування кластерного розвитку. Застосування кластерного підходу в Україні є необхідною умовою для відродження вітчизняного виробництва і підвищення ефективності соціально-економічного та інноваційного розвитку держави, які відповідають його постіндустріальному етапу. Необхідність використання кластерного підходу передбачає формування стратегії його розвитку, яка сприятиме більш тісному співробітництву держави, приватного сектору та сектору науки в процесі пошуку взаємовигідних рішень.

Проблематиці розвитку кластерів присвячені праці таких класиків економічної науки, як: М. Енрайт, У. Ізард, П. Кругма, А. Маршал, М. Портер. Проблеми і перспективи формування кластерів в Україні широко обговорювалися в роботах вітчизняних вчених-економістів: М. П. Войнаренка, В. М. Гейця, В. І. Дубницького, В. І. Захарченка, О. Є. Кузьміна, С. І. Соколенка та ін.

Аналіз публікацій, у яких розглянута поточна ситуація щодо проблем створення кластерів як перспективних організаційно-економічних структур в економіці і важливого чинника підвищення конкурентоспроможності, є доволі обґрунтованим. Однак питання стратегії формування кластерного розвитку в умовах інтеграційних утворень не достатньо відображені в теорії та практиці економічних досліджень.

Мета статті – обґрунтування стратегії формування кластерного розвитку України.

У світовій практиці досягнення стабільного розвитку та посилення конкурентних позицій національних економік останнім часом відбувається за рахунок використання різноманітних форм кооперації та інтеграційної взаємодії різних напрямків господарської діяльності на основі кластерного підходу. Кластеризація є тією формою інтеграції та кооперування, що здатна забезпечити як стійкість, так і синергійний ефект протидії ударам глобальної конкуренції.

Як показує світова практика, кластерний підхід не тільки служить засобом досягнення стратегічних цілей промислової політики, а й є потужним інструментом для стимулювання соціально-економічного розвитку країни, підвищення її конкурентоспроможності та посилення інноваційної спрямованості. Кластерний підхід використовується: при аналізі конкурентоспроможності держави як основа стратегії еко-

номічного розвитку; для розробки програм національного розвитку; як основа стимулювання інноваційної діяльності і взаємодії великого та малого бізнесу.

Перевага і новизна кластерного підходу полягають у тому, що збільшується значущість мікроекономічної складової, а також територіального та соціального аспектів економічного розвитку, що дає змогу використовувати ефективні інструменти для стимулювання національного розвитку [1].

Поняття «кластер» не має однозначного змісту – воно має різні значення в економіці і різне смислове навантаження в різних країнах Європи. Кластери варіюють від невеликих мереж малих, середніх підприємств у обмежених географічних зонах до «мега-кластерів» у Данії або Фінляндії. Як показують дослідження, найбільші кластери або такі, що мають у своєму складі найбільшу кількість індустрій чи зв'язків з різними установами, найчастіше є найбільш ефективними. Прикладами таких міцних міжнародних кластерів, які розвиваються і розширюються, є угруповання у Великобританії.

Дослідження теоретичних основ кластера дало змогу виокремити два підходи до визначення змісту цього поняття. Розуміння кластера представниками першого підходу ґрунтується на тлумаченні, наведеному М. Портером, який визначив кластер як «групу сусідніх географічно взаємопов'язаних підприємств (постачальники, виробники, посередники) і пов'язаних з ними організацій (освітні заклади, органи державного управління, інфраструктурні підприємства), що діють у певній сфері і взаємодоповнюють один одного [2]. Таким чином, під кластером розуміється мережа незалежних виробничих і (або) сервісних підприємств, в т. ч. їх постачальників, творців технологій і ноу-хау (університети, науково-дослідницькі інститути, інжинірингові компанії), сполучних ринкових інститутів (брокери, консультанти) і споживачів, які взаємодіють один з одним у рамках єдиного ланцюжка створення вартості.

Представники іншого напрямку вважають, що кластер – це добровільне об'єднання підприємств, які не обов'язково входять до однієї галузі, однак взаємопов'язані та доповнюють один одного, сприяючи посиленню своїх конкурентних позицій. Існує також думка, що кластер – це добровільне партнерське об'єднання за територіальною ознакою виробників, товарів і послуг з постачальниками та іншими інститутами з метою одержання індивідуальної та сукупної економічної вигоди на основі комплексного задоволення власних виробничих потреб та запитів споживачів. Кластер є унікальною комбінацією підприємств, які інформаційно пов'язані між собою з метою розширення технологічних можливостей учасників та підвищення конкурентоспроможності.

На сьогодні формування кластерів у розвинутих країнах розглядається як ефективний засіб подолання замкнутості підприємств та відродження втраченого промислового потенціалу. Саме тому єдиним шляхом становлення могутності колишніх територіально-промислових комплексів України є створення умов для конструктивної співпраці між промисловістю, ВНЗ і науково-дослідними організаціями, що досягається за рахунок формування промислово кластера.

Серед факторів, які впливають на розвиток і зростання промислових кластерів, М. Портер виокремлює такі:

- конкуренція, оскільки розвитку підприємств сприяє змагання між ними, яке примушує вдаватися до використання і створення нових технологій, спонукає науково-дослідницьку діяльність і розширює сфери вживання нових знань та послуг;
- економіка агломерації, яка може посилити конкуренцію та стимулювати обмін інформацією, знаннями і технологіями між взаємопов'язаними підприємствами в кластерах. Обмін технологіями призводить до загального розвитку кластера.

Кластери створюють шлях до фінансової свободи через синергетичне об'єднання фінансових інститутів для оптимального використання відмінностей території.

Крім того, при створенні кластера існують такі форми фінансування: на основі бюджетних ресурсів, ядром (головними підприємствами) кластера й змішана форма.

Основними перевагами об'єднання у кластери є такі:

- підвищення продуктивності підприємств за рахунок доступу до робочої сили та постачальників, спеціалізованої інформації; інституцій та суспільних товарів тощо;
- стимулювання створення нових підприємств, що сприяє збільшенню та посиленню кластера, забезпечуючи необхідні засоби для впровадження нових стратегій.

Для економіки держави кластери виконують роль точок зростання внутрішнього ринку і бази міжнародної експансії. Закордонні економісти характерною особливістю кластерів вважають їхню спрямованість на розробку та виробництво конкурентоспроможної продукції, яка може бути експортована за кордон. Вони наголошують, що кластеру не притаманна орієнтація на внутрішнього споживача. Особливо це актуально в умовах глобальної фінансово-економічної кризи.

Об'єднання у кластер здійснюється на основі симбіозної взаємозалежності між різними бізнес-суб'єктами, що дає змогу кожному з учасників одержувати переваги від ефекту синергії, тобто від ефекту, що виникає в процесі об'єднання зусиль заради масштабності виробництва. Центром кластера найчастіше буває декілька потужних підприємств, між якими зберігаються конкурентні відносини, тому кластер не слід плутати з картелем або фінансовою групою.

Більшість компаній підтверджує, що належність до кластера допомагає розширенню українського бізнесу, розвиток якого не можливий без взаємної співпраці бізнесових структур у галузях народного господарства, а також за умови різної спрямованості векторів спрямування діяльності підприємств, органів місцевої влади, наукових установ. Успішні кластери збільшують продуктивність, залучають інвестиції, стимулюють дослідження, посилюють промислову базу та розробляють спеціальні продукти та послуги.

Структури кластерного типу мають формуватися за допомогою реалізації державної стратегії реструктуризації великих структур або об'єднання державного майна шляхом його внесення до статутних капіталів новостворюваних або існуючих організацій.

В умовах зростаючої динамічної конкурентної боротьби на глобальних ринках роль кластерних структур буде зростати, оскільки вони є більш ефективними порівняно з окремими підприємствами. З огляду на це актуальною є проблема оцінювання ефективності кластерних структур, що передбачає розрахунок різних кількісних та якісних показників.

Переважає більшість дослідників вважає, що оцінювати ефективність функціонування кластерних структур необхідно за такими показниками, як: обсяг виготовленої продукції; рентабельність виробництва; питома вага прибутку від реалізації продукції підприємств кластера в загальному обсязі прибутку від реалізації продукції великими підприємствами галузі; питома вага продукції кластера у валовому національному продукті; середньомісячна заробітна плата працюючих на підприємствах кластера; продуктивність праці в середньому за кластером тощо.

Теоретично дати об'єктивну оцінку ефективності функціонування кластерних структур можна лише за умови виокремлення рівнів та критеріїв такого оцінювання. Найвищим рівнем оцінювання кластерних структур є загальнополітичний, який показує можливість зміни статусу держави серед країн світу в результаті використання прогресивного механізму інтеграційних процесів, що відбуваються в інших державах, з метою досягнення конкурентних переваг.

Другий рівень – соціально-економічний, який визначає ефект кластеризації на основі співставлення індикаторів розвитку системи до і після процесу кластеризації

в контексті інтенсифікації економічного розвитку. З позицій цього рівня ефективність функціонування кластерних структур визначається збільшенням кількості робочих місць, валового національного продукту, середньодушового доходу населення. На державному рівні ефект кластеризації характеризується збільшенням питомої ваги галузі, в якій функціонує кластерна структура у ВВП країни.

Третій рівень оцінювання ефективності кластерних структур полягає у визначенні результативності функціонування безпосередньо самої кластерної структури за показниками діяльності підприємства.

Структурно основні показники для інтегрального оцінювання ефективності кластерних структур необхідно поділити, на нашу думку, на кількісні та якісні, специфічні і загальні. Кількісні показники – це такі, що характеризують збільшення економічного ефекту від створення кластера. Якісні – характеризують збільшення корисного ефекту від кооперування учасників кластера в напрямі прискорення вирішення соціальних завдань країни. Специфічні показники пов'язані з регіональним розміщенням, галузевою специфікою та можливостями організаційної побудови кластера.

Визначення загальних показників оцінювання ефективності функціонування кластерних структур вимагає обґрунтування насамперед критеріїв оцінювання і на їх основі – показників вимірювання ефективності. Критерії оцінювання ефективності кластерних структур практично визначені М. Портером з огляду на конкурентні переваги: наявність постійного експорту в значну кількість країн та/або суттєвий вивіз капіталу; наявність прямих іноземних інвестицій, які спрямовуються на укріплення виробництва або підвищення кваліфікації робітників у країні; посилення позицій у галузях промисловості, які пов'язані з прогресивними технологіями та більш кваліфікованою робочою силою [2]. Велику значимість має критерій соціальної адаптованості кластерної структури.

Основними критеріями інтегрального оцінювання ефективності кластерних структур є такі: ринкова адаптованість, інноваційна активність, операційна ефективність, соціальна ефективність. Ринкова адаптованість кластера вказує на ефективність його відносин з навколишнім середовищем і передбачає наявність доволі високої питомої ваги продукції кластера на зовнішньому ринку. В основі адаптованості – активна інноваційна діяльність, яка стосується науково-дослідної, виробничої, організаційної, фінансової та інших складових функціонування сучасного суб'єкта господарювання – кластера і забезпечує економію витрат виробництва й додатковий прибуток. Показник операційної ефективності відображає діяльність кластера, результатом якої є обсяг реалізації товарів та послуг. Показник соціальної ефективності або адаптованості кластера визначається на підставі розрахунку коефіцієнта співвідношення витрат на підвищення кваліфікації працівників та соціальної потреби до загальних виробничих витрат.

Запропонований підхід до оцінювання діяльності кластерних структур дає змогу оцінити ступінь їх ефективності з огляду на підвищення конкурентоспроможності і визначити кластерну стратегію розвитку держави.

Кластерна стратегія на сучасному етапі успішно впроваджується практично в усіх країнах світу і майже в усі галузі економіки. Так, впровадження кластерної стратегії в ЄС виконується на національному, регіональному та місцевому рівнях. Зростаючою тенденцією є співпраця національних міністерств або агенцій, що надають всебічну підтримку кластерній стратегії, водночас регіональні агенції впроваджують кластерні ініціативи. Кластерна стратегія ЄС недостатньо враховує фінансове забезпечення кластерного розвитку.

У США більше половини підприємств працюють за моделлю виробництва, коли підприємства кластера розміщені в одному регіоні і максимально використовують його природний, кадровий та інтеграційний потенціал. Країни Європейського Союзу прийняли шотландську модель кластера, при якій основою такого спільного ви-

робництва стають великі підприємства. Для створення конкурентоздатних кластерів Китаю знадобилося майже 15 років і значні зовнішні інвестиції.

Діяльність перших кластерів в Україні дає змогу говорити про ефективність та актуальність їх діяльності. Проте формування промислових кластерів є складним завданням. Крім того, в Україні бракує розуміння форм і методів управління кластерами упродовж їхнього існування, чіткої методології оцінювання ефекту від діяльності кластера в рамках стратегічного розвитку національної економіки. Створення найбільш сприятливих умов для можливості розкриття потенціалу кластерної стратегії залежить від розуміння органами влади своєї ролі та меж відповідальності.

Формування стратегії кластеризації в загальній структурній перебудові економіки України дасть змогу отримати багатогалузевий високотехнологічний народногосподарський комплекс, адаптований до ринкових умов, здатний задовольнити власні потреби й брати участь у світогосподарських зв'язках на взаємовигідних умовах. У державі назріла гостра необхідність формування цілісної організаційної системи з питань розвитку кластерної стратегії, діяльність якої буде спрямована на підтримку стратегії економічного розвитку на національному рівні.

У реалізації кластерної політики існує дві основні її моделі – політика державного регулювання (дирижистська) і ліберальна політика. Вони мають три принципові відмінності. Головна полягає у підході до вибору галузевих і регіональних пріоритетів розвитку кластерів. У першій моделі їх обирають на державному рівні. Ліберальна політика спрямована на підтримку кластерів. Друга відмінність полягає у тому, що прихильники державного регулювання цілеспрямовано створюють інфраструктуру для кластерів. Уряди країн, що проводять ліберальну економічну політику, навпаки, рідко беруть участь у створенні інфраструктури кластерів. Третя відмінність визначається роллю регіону, де формується кластер. Дирижистська модель передбачає вибір регіону для створення кластера та визначення обсягу його фінансування. Ліберальний підхід заснований на створенні стимулів для підтримки кластерних ініціатив через надання грантів регіональним органам влади, на які покладається відповідальність за формування кластера.

Проведення ефективної кластерної стратегії має базуватися на організації чіткої взаємодії між органами державної влади та місцевого самоврядування, бізнесом і науково-освітніми установами для координації зусиль з підвищення інноваційності виробництва та сфери послуг. Для цього необхідно розробити пакет регулюючих документів, що визначають їх статус та повноваження, а також систему взаємодії з основними суб'єктами економіки.

Одним з головних напрямків кластерної стратегії є стимулювання розвитку і підвищення інноваційного потенціалу малого та середнього бізнесу, який в українській економіці розвинений недостатньо порівняно з розвиненими країнами та країнами, що розвиваються. У цьому аспекті необхідним є взаємозв'язок національних програм з формування інноваційних кластерів з програмами розвитку середнього та малого бізнесу [3].

Доцільним є формування інформаційно-аналітичних центрів, які забезпечують реалізацію державної кластерної стратегії. Створення мережі національних інформаційно-аналітичних агентств дасть змогу збільшити кількість та підвищити якість спектра інформації у сфері кластерних технологій.

Україна має створити умови, в яких учасники кластера повинні конкурувати за кадри, ліцензії, квоти, використовуючи для цього весь спектр інструментів. Серед необхідних заходів для досягнення поставленого завдання можна виокремити такі:

- формування стратегічних напрямків розвитку приватно-державного партнерства;

- створення конкурентоспроможного податкового режиму, розвиток національної системи пільг і преференцій для підприємств-резидентів кластерів;
- розвиток особливих економічних зон технопарків, центрів передового досвіду, бізнес-інкубаторів та їх підтримка;
- розвиток національного брендингу;
- реалізація програм підтримки малого підприємництва;
- розвиток промислового дизайну;
- розробка системи гарантій і компенсацій процентних ставок за бізнес-кредитами;
- сприяння впровадженню міжнародних стандартів корпоративного управління;
- формування та реалізація програм залучення бізнесу в кластери;
- формування центрів та реалізація програм трансферу технологій при провідних університетах, науково-дослідних інститутах;
- створення фондів інноваційного розвитку (видача грантів на дослідження, допомога в отриманні венчурного фінансування).

Сталий розвиток існуючих і стимулювання появи нових кластерних ініціатив передбачає модернізацію об'єктів інфраструктури. У рамках цього напрямку важливим завданням є актуалізація основних інфраструктур країни, в т. ч.:

- підвищення ефективності та розвиток університетів, науково-дослідних інститутів і техніко-дослідних організацій;
- підвищення адекватності і розвиток транспортної, енергетичної та інженерної, телекомунікаційної та соціальної інфраструктур;
- розвиток фінансової інфраструктури (в т.ч. сприяння формуванню ефективної банківської системи, фондового ринку, інститутів колективного інвестування, розвиток лізингу та факторингу і т. д.).

Ще однією необхідною умовою розвитку національних кластерів є наявність ефективною системи залучення, підготовки та перепідготовки кваліфікованих кадрів. У цьому аспекті головним завданням органів державної влади України є поліпшення якості людських ресурсів, залучення кваліфікованих фахівців з інших країн для зміцнення конкурентного потенціалу національних кластерів. Необхідною є підтримка наукових шкіл і висококваліфікованих фахівців, які мають специфічні знання про властивості кластерних природних ресурсів.

З точки зору ресурсного забезпечення реалізації кластерної стратегії органів виконавчої влади України можуть бути використані механізми фінансування заходів за рахунок бюджетних коштів, такі як: засоби національних програм і стратегій соціально-економічного розвитку, програм і стратегій розвитку галузей і секторів, національних бюджетних інвестиційних фондів і венчурних фондів [4].

Однією з важливих проблем формування та функціонування кластера є рівень витрат. Побудова кластерів може здійснюватися за трьома сценаріями: «зверху вниз», «знизу вгору» і змішаний варіант. Для сучасного етапу розвитку економіки України змішаний сценарій є найбільш перспективним.

Практика розвинених країн у сфері кластеризації національних економік довела, що кластери виконують роль точок зростання внутрішнього ринку. Основними напрямками сприяння розвитку кластерів в Україні є сприяння їх інституціональному розвитку, що припускає, у тому числі, ініціювання й підтримку створення спеціалізованої організації розвитку кластера, а також діяльності щодо стратегічного планування кластера й установа ефективної інформаційної взаємодії між учасниками кластера; сприяння реалізації проектів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності учасників кластера та ефективність їхньої взаємодії.

Сприяння організаційному розвитку кластерів припускає надання підтримки з боку органів влади в реалізації учасниками кластера таких заходів:

- створення спеціалізованої організації розвитку кластера, що забезпечує координацію діяльності його учасників, що може створюватися в різних організаційно-правових формах;
- проведення аналізу структури кластера, визначення бар'єрів і можливостей для його розвитку;
- розробка плану заходів щодо реалізації стратегії, яка включає розробку кластерних проектів і заходів, спрямованих на формування сприятливих умов функціонування кластера;
- встановлення ефективної інформаційної взаємодії між учасниками кластера та стимулювання співпраці між його учасниками.

Сприяння реалізації проектів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності учасників кластера та ефективність їхньої взаємодії охоплює:

- підвищення якості управління та якості продукції на підприємствах кластера;
- реалізацію колективних маркетингових проектів і сприяння виходу підприємств на зовнішні ринки;
- стимулювання інновацій, розвиток кооперації у середині кластера у сфері НДДКР і розвиток механізмів комерціалізації технологій;
- здійснення цільових інвестицій у розвиток інфраструктури;
- реалізацію заходів податкового регулювання для учасників кластерів;
- зниження адміністративних бар'єрів.

Розвиток кластерів у межах однієї держави підвищує її конкурентоспроможність загалом на світовому ринку, що є однією з головних цілей діяльності країни. Принципи державної діяльності спрямовані на підвищення конкурентоспроможності країни, створення особливих умов для окремих підприємств чи комплексів, відповідності продукту внутрішнім та міжнародним стандартам, зростання обсягів інвестування та проведенні антимонопольної політики.

Отже, в Україні формується нове розуміння соціально-економічного розвитку держави з огляду на досвід провідних країн світу у напрямі створення кластерних структур. Формування стратегії кластерного розвитку нашої держави забезпечить комплексне вирішення проблем у сфері підвищення конкурентоспроможності національного виробництва, збільшення обсягу випуску промислової продукції з високим рівнем доданої вартості та зростання частки експорту в зовнішній торгівлі, посилення інноваційної спрямованості промисловості та покращення інвестиційного клімату в цих галузях, що сприятиме підвищенню економічного рейтингу нашої країни.

Література

1. Захарченко В. И. Механизм государственной поддержки кластерных инициатив / В. И. Захарченко // Прометей : зб. наук. пр. – Донецьк, 2010. – Вип. 1(31). – С. 133 – 135.
2. Портер М. Международная конкуренция / Портер М.; пер. с англ.; под ред. и с предисл. В. Д. Щетинина. – М. : Междунар. отношения, 1993. – 896 с.
3. Кузьмін О. Кластери як чинник інноваційного розвитку підприємств і територіальних утворень / О. Кузьмін, В. Жезуха // Економіка України. – 2010. – № 2. – С. 14–23.
4. Тішкіна Я. О. Механізм державного регулювання конкурентоспроможності національної економіки на засадах кластерної політики / Я. О. Тішкіна // Вісник економічної науки України. – 2011. – № 1. – С. 148–151.